

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»
گرایش: تاریخ عمومی جهان

عنوان:

جنگ های صلیبی از ابتدا تا سقوط بیزانس

استاد راهنما:

دکتر علیرضا رومی میرآبادی

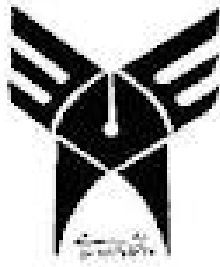
استاد مشاور:

دکتر محمد علی علیزاده

نگارش:

بهاره رشتی

زمستان ۱۳۹۰

ISLAMIC AZAD UNIVERSITY

Shahrood Branch

Faculty of Human science-Department of history

(M.A.)Thesis on Iran History

Subject:

Coruscate was from Beginning to Byzantine Downfall

Thesis Advisor:

Dr.Ali Reza Rohy Mir Abadi

Consulting Advisor:

Dr.Mohammad Ali Alizadeh

By:

Bahareh Rashti

winter 2012

سپاسگزار ي

پروردگارا سپاس تراست که با سرانگشت پروردگارت، درهاي دانش را بر من گشودي. در خير است که سرورکائنات، فخر موجودات و رحمت عالميان پيامبر اسلام (ص) فرمودند:

در تحصيل علم بکوشيد که فرا گرفتن آن حسنه، گفتگويش تسبيح، کاوش در آن جهاد، آموختن آن به جاهل صدقه و نشرش موجب قربت است. بر خود لازم مي‌دانم بعد از اتمام اين رساله از تمامي کساني که در انجام اين رساله راهنما و مشاور و مشوقم بودند صميمانه سپاسگذاري کنم. در آغاز جا دارد از راهنمايي هاي بي دريغ و عالمانه و تلاشهاي بي شائبه استاد ارجمندم جناب آقاي دکتر عليرضا روي ميرآبادي که با مطالعه اش و راهنمايي ارزنده در بسياري از موارد راهگشاي حقير بودند و همچنين از استاد گرانمايه جناب آقاي دکتر محمد علي عليزاده که به عنوان استاد مشاور در تهيه اين پايان نامه همواره از مشورت ايشان بي نصيب نبودم تشکر و قدرداني نمايم.

همچنين بر خود تکليف مي‌دانم از تمامي اساتيد بزرگواري که سعادت شاگرد ي و استاد معلومات و تجارب گرانقدر آنها را در مدت تحصيل داشتم از جمله اساتيد بزرگوار دکتر محمدعلي عليزاده، دکتر محمدنبي سليم، دکتر احمد اشرفي، دکتر حسن شادپور، دکتر ميرزا محمد حسني، دکتر حميد مشعوف، دکتر شهروز شريعتي نهايت تشکر خود را ابراز نمايم و با زبان قاصر و نهايت خضوع و فروتن ي به درگاه خداوند عزوجل آرزوي سلامتي شادکامي اين عزيزان را خواستارم و اميدوارم که در سپهر زندگي چونان ستاره اي جاودانه بمانند و از ساير دوستان ي که مرا در تدوين و تنظيم اين رساله ياري نمودند نهايت سپاس و قدرداني را به عمل مي‌آورم.

تقدیم به:

پدر گرانقدر و مادر مهربانم که وجودشان عزیزتر از جانم است،
و همواره یاور و پشتیبان من در امر تحصیل بوده اند.

فهرست مطالب

عنوان	
چکیده	۱
مقدمه	۲
فصل اول: کلیات تحقیق:	۴
۱-۱ بیان مسأله:	۵
۱-۲ اهداف تحقیق:	۵
۱-۳ پرسش‌های اصلی:	۶
۱-۴ پرسش‌های فرعی:	۶
۱-۵ فرضیه‌های پژوهش:	۶
۱-۶ پیشینه تحقیق:	۷
۱-۷ نقد منابع پژوهش:	۷
۱-۸ نقد مآخذ پژوهش:	۹
۱-۹ ساماندهی پژوهش:	۱۳
۱-۱۰ روش تحقیق:	۱۳
۱-۱۱ ابزار تحقیق:	۱۳
۱-۱۲ موانع تحقیق:	۱۳
فصل دوم: جهان اسلام مقارن جنگ‌های صلیبی	۱۴
۱-۲-۱ اوضاع سیاسی حکومت‌های موجود	۱۵
۱-۲-۱-۱ عملکرد خلافت عباسیان:	۱۵
۱-۲-۲ سلجوقیان	۱۷
۱-۲-۲-۱ آلب ارسلان (۴۶۵-۴۵۵ قمری)	۱۹
۱-۲-۲-۲ ملکشاه (۴۸۵-۴۶۵ هجری/۱۰۹۲-۱۰۷۲ م)	۲۱
۱-۲-۲-۳ برکیارق ۴۸۵ تا ۵۱۱	۲۳

۲۴	۳-۲ پیدایش فاطمیون
۲۷	۳-۲-۱ انشعاب اولیه
۲۹	۳-۲-۲ نسب فاطمیان
۳۰	۳-۲-۳ پایان کار فاطمیون
۳۰	۴-۲ اسماعیلیه در ایران (دعوت جدید)
۳۰	۴-۲-۱ حسن صباح
۳۱	۴-۲-۲ ملاقات و آشنایی با ابن عطاش
۳۲	۴-۲-۳ حضور در مصر
۳۲	۴-۲-۴ بازگشت به ایران
۳۳	۴-۲-۵ تصرف قلعه الموت
۳۳	۴-۲-۶ توجه به قلاع
۳۴	۴-۲-۵ نتیجه
۳۴	۶-۲ اوضاع اقتصادی و اجتماعی جهان اسلام
۳۸	۷-۲ اوضاع دینی و مذهبی در سرزمین های ایرانی و عربی
۴۱	۸-۲ نبرد ملازگرد
۴۵	فصل سوم: علل و عوامل شکل گیری جنگ های صلیبی
۴۶	۳-۱ زمینه های شکل گیری جنگ های صلیبی
۴۶	۳-۱-۱ وجه تسمیه
۴۷	۳-۱-۲ نگرش های مسیحیت در جنگ های صلیبی
۴۹	۳-۱-۳ قدرت مندی ترکان سلجوقی
۵۳	۳-۲ عوامل سیاسی به وجود آمدن جنگ های صلیبی
۵۳	۳-۲-۱ عوامل سیاسی- از نظر بیزانس
۵۴	۳-۲-۲ عوامل سیاسی از نظر غرب و پاپ ها
۶۵	۳-۲-۳ عوامل سیاسی از نظر امپراتوری و شوالیه ها
۶۵	۳-۲-۴ امپراتوری بیزانس
۶۶	۳-۲-۵ سلسله کمین (۱۰۵۷ تا ۱۱۸۵ م)

۶۸	.....۶-۲-۳ سلسله آنژلوس (۱۱۸۵ تا ۱۲۴۰)
۷۰	.....۷-۲-۳ امپراتوري لاتيني قسطنطنيه
۷۳	.....۸-۲-۳ يحيي برين (۱۲۲۸ تا ۱۲۳۸ م)
۷۳	.....۹-۲-۳ بودون دوم (۱۲۳۸-۱۲۶۱ م)
۷۴	.....۱۰-۲-۳ سلسله يوناني پائولوگ (۱۲۶۱ تا ۱۴۵۳ م)
۷۶	.....۱۱-۲-۳ اندرونیک دوم (۱۲۸۲ تا ۱۳۲۸ م)
۷۸	.....۳-۳ دلايل اقتصادي و اجتماعي جنگ‌هاي صليبي
۸۲	.....۴-۳ علل و عوامل مذهبي جنگ‌های صلیبی
۸۸	.....فصل چهارم: جنگ‌هاي صليبي
۸۹	.....۱-۴ شکل گيري جنگ هاي صليبي تا سقوط ادسا (الرها)
۸۹	.....۱-۴-۱-۱ مدخل
۹۰	.....۲-۱-۴ تقسيم بندي جنگ‌هاي صليبي
۹۱	.....۳-۱-۴ شوراي کلرمون
۹۶	.....۴-۱-۴ اردوکشي تهيدستان
۹۹	.....۵-۱-۴ اولين جنگ صليبي (۱۰۹۶/۴۹۰ ق)
۱۰۲	.....۶-۱-۴ حرکت جنگجویان صلیبی از قسطنطنیه به سمت اورشلیم
۱۰۴	.....۷-۱-۴ محاصره انطاکیه
۱۰۷	.....۸-۱-۴ تصرف بيت المقدس
۱۱۰	.....۹-۱-۴ تأسيس فرقه‌هاي مذهبي و نظامي
۱۱۲	.....۱۰-۱-۴ سقوط ادسا
۱۱۴	.....۲-۴ جنگ دوم صليبي (۱۱۴۶-۱۱۴۸ م/۵۴۱-۵۴۳ هـ)
۱۱۶	.....۱-۲-۴ جنگ چگونه آغاز شد
۱۱۸	.....۲-۲-۴ فاجعه آتاليا
۱۲۱	.....۳-۲-۴ نبرد دمشق پايان لشکرکشي دوم صليبي
۱۲۳	.....۳-۴ بخش سوم: جنگ سوم صليبي ۱۱۸۹-۱۱۹۲
۱۲۴	.....۱-۳-۴ صلاح الدين ايوبي

۱۲۶	۲-۳-۴ نقش پادشاهان در جنگ سوم صلیبی
۱۳۰	۳-۳-۴ جنگ اورشلیم
۱۳۳	۴-۳-۴ صلح ریچارد شیردل و صلاح الدین ایوبی
۱۳۴	۴-۴ جنگ چهارم صلیبی
۱۳۷	۱-۴-۴ ونیزی ها چه می خواستند
۱۴۲	۲-۴-۴ صلیبی ها قسطنطنیه را فتح کردند
۱۴۷	فصل پنجم: آثار و نتایج جنگ های صلیبی
۱۴۸	۱-۵ نتایج علمی و اقتصادی جنگ های صلیبی
۱۴۹	۱-۱-۵ نتایج اقتصادی و کشاورزی
۱۵۰	۲-۱-۵ نتایج علمی و ادبی
۱۵۳	۳-۱-۵ نتایج اجتماعی
۱۵۴	۲-۵ نتایج دینی و سیاسی
۱۵۴	۱-۲-۵ نتایج سیاسی
۱۵۵	۲-۲-۵ نتایج مذهبی
۱۵۸	۳-۲-۵ زوال فنودالیزم
۱۵۸	۴-۲-۵ رشد بورژوازی
۱۵۸	۵-۲-۵ اختلاط نژادی
۱۶۰	فصل ششم: نتیجه گیری
۱۶۱	نتیجه گیری
۱۶۳	منابع و مأخذ:
۱۶۳	فهرست منابع فارسی
۱۷۱	فهرست منابع عربی
۱۷۱	مقالات و مجلات
۱۷۳	Abstract

چکیده

پژوهش در مورد جنگ‌های صلیبی با عنایت به علل و عوامل و وجه تسمیه و جستجو در مورد نگرش‌های مختلف از جانب مسیحیان و عوامل مختلف سیاسی و مذهبی و اقتصادی و اجتماعی و نگرش ترکان و امپراتوری بیزانس و پاپ‌ها و امپراتوران و شوالیه‌ها، در این تحقیق فراهم شده است. در قسمت بعدی شرح جنگ‌ها و نتایجی که بدست آمد از آنها، مقایسه نوشته‌های غربیان و شرقیان در مورد توصیف جنگ‌ها، بررسی اختلاف نظرها و تحلیل آنها در يك فصل مستقل گردآوری شده است.

در آخرین بخش رساله تأثیرات جنگ‌های صلیبی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، علمی و فرهنگی به عنوان نتایج مستقیم جنگ و تأثیر این نتایج در ایجاد تحولات بعدی به عنوان دومین مرحله نتایج جنگ جمع‌آوری شده اند. مهمترین دستاوردها و مهمترین تأثیرات و تحول‌ها در این مجموعه ثبت شده اند. از منابع موجود در حد ممکن استفاده به عمل آمده. روش تحلیل و مقایسه در برخورد به منابع و مآخذ در همه قسمت‌های نوشته به کار گرفته شده اند. مهمترین اشکال‌ها برخوردهای صلیبی گونه به ماجرای کهنه و قدیمی است. در نوشته‌های محققان غربی هنوز جنگ‌های صلیبی به عنوان موضوعی طرح می‌شود که متعلق به فرهنگ غرب می‌باشد، حال آنکه غرب، پس از پایان جنگ‌های صلیبی سه دوره بسیار مهم را پشت سر گذاشته بود، اما دیدگاه‌ها همچنان متعلق به صلیبی است. خط تفکیک عقاید کهنه‌ای که به محک خوردند و شکست خورده بیرون آمدند، مابین دوران قرون وسطی، رنسانس، قرون جدید و معاصر در برخورد به مباحث صلیبی بسیار کم رنگ اند. آغازگران جنگ‌های صلیبی بازنده اصلی ماجرا بودند نیمه کلیسای رم، کلیسای قسطنطنیه، فئودال‌ها، شوالیه‌ها فئودالیسم، ماجرا جویان و سوداگران. آثار و نتایجی که مسیحیت از اسلام به دست آورد در مرحله بعدی موجبات تحولات عمیق در همه ابعاد زندگی آنان را فراهم آورد.

کلید واژه: جنگ‌های صلیبی، ترکان سلجوقی، بیزانس، پاپ، کلیسا، فئودالیسم، قرون وسطی،

اورشلیم

مقدمه

روابط شرق و غرب در طول تاریخ به صورت‌های مختلف پیوسته وجود داشته است. جنگ نیز اغلب برای فتح سرزمینها و تملک ثروت به پا بوده است. یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین برخوردها میان شرق و غرب بروز جنگ‌های صلیبی بوده است که نزدیک به دو قرن ادامه یافت. میلیونها کشته به جا گذاشت و خانواده‌های زیادی را برای همیشه داغدار کرد و از میان برد. سرنوشت مردمی که در جنگ شرکت داشتند با آن‌ها که در خانه خود زندگی می‌کردند و شهرهای عکا، صور، صیدا، انطاکیه، اورشلیم و بیت المقدس و قسطنطنیه و قونیه ساکن بودند، اعم از مسلمان و مسیحی و یهودی و کافر، به موثرترین وجه ممکن در کشتار و نابسامانی و دربردی و غارت گذشت. حتی مسلمانان که اغلب پیروز بودند از زحمت‌ها و رنج حملات در سکوت و آرامش به سر نمی‌بردند.

برای بدست آوردن دلایل و علل و عوامل و نتایج حاصل از آن جنگ‌ها این مجموعه، تنظیم شده است و به همین منظور رساله به پنج فصل تقسیم شده است. فصل اول شامل کلیات، بیان مسأله، پرسش‌های اصلی و فرعی و فرضیات و اهداف می‌شود. در فصل دوم به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی اقتصادی جهان اسلام مقارن جنگ‌های صلیبی پرداخته شده است، در فصل سوم به تحقیق در مورد عوامل و علل و تایید بر نگرشهای مسیحیت در جنگ‌های صلیبی که عمدتاً از جانب پاپ اعظم رم و کلیسای واتیکان و هم‌زمان توسط امپراتور بیزانس که دین و دولت را با یکدیگر در اختیار گرفته بود، و دامن زده می‌شد. عوامل سیاسی از نظر بیزانس-عوامل سیاسی از نظر ترکان و غرب و امپراتوران و پادشاهان و شوالیه‌ها؛ عوامل اقتصادی و اجتماعی و عوامل مذهبی مورد توجه بوده است. نتایج بدست آمده از این قسمت در فصل‌های بعدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

فصل چهارم مربوط است به شرح و تفسیر جنگ‌های صلیبی که در میان مورخان و پژوهشگران به اختلاف از چهار جنگ تا نه جنگ نوشته شده است. جریان جنگ‌ها و فرماندهان و نیروهایی که آنها را دامن می‌زدند یا رهبری می‌کردند، تخریب‌ها و دستاوردهایشان در این فصل به نوشته در آمده است.

در فصل پنجم تأثیرات و نتایج بدست آمده از جنگ‌های صلیبی که عمدتاً در موضوعات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و دینی تقسیم بندی شده‌اند مورد توجه قرار گرفته‌اند. جنگ‌های صلیبی دارای

نتایجی بود که ناخواسته حاصل شدند بدون اینکه پاپ ها و پادشاهان و امپراتوران آنها را خواسته باشند. تقریباً به هیچکدام از اهداف خود دست نیافتند و در پایان کلیسا همان قدر آسیب دید که فئودال ها و مردم نیز فقیرتر از گذشته شده بودند. اما نتایج مثبت جنگ‌های صلیبی علیه غم کشته ها و تخریب هایی که به وجود آوردند، رواج شهرنشینی و نفوذ علوم و ادبیات و هنر اسلامی در غرب و نهایتاً رنسانس بوده است.

برای دست یافتن به اهداف مورد نظر از کتاب‌های مختلفی استفاده شده که در ادامه به بررسی و نقد برخی از این منابع می‌پردازیم.

امید است با همه کاستی‌هایی که این رساله دارد، مورد توجه خوانندگان قرار گیرد و هر نقصان و کاستی که مشاهده نمودند از سر گذشت بران نگریسته و متذکر نگارنده شوند.

در پایان از کلیه کسانی که مرا در نگارش این رساله یاری داده اند کمال تشکر را دارم و با دعای خیر خود برایشان طول عمر و موفقیت می‌طلبم. از اساتید دانشگاه آزاد اسلامی که در طول تحصیل و در طول تحقیق به من کمک کرده اند نیز سپاسگزارم.

فصل اول:
كليات تحقيق

۱-۱ بیان مسأله:

محدوده زمانی پژوهش فعلی مربوط است به اواخر قرن‌های ۵ تا ۷ قمری/ ۱۱ تا ۱۳ میلادی و مکان آن مربوط است به سرزمین‌های اروپای غربی، اروپای شرقی و آسیای صغیر و نوار شرقی دریای مدیترانه و فلسطین و شام و مصر.

در روزگار یاد شده، علل و عوامل و شرایط خاصی سبب گردید تا حرکت‌هایی از سمت غرب برای تسخیر سرزمین‌های شرق که منتهی به اورشلیم و بیت المقدس می‌شدند، آغاز شود. اصلی‌ترین دلیل یا بهانه برای این حرکت اعلام تقدس بیت المقدس است و مقابر و امکنه‌ای که در آنجا وجود داشتند یا مکانی است که حضرت موسی و حضرت عیسی مسیح در آن نشو و نما کردند. اما زیارت قبر حضرت مسیح به دلیل اینکه در محدوده حکومت و حوزه مسلمانان بود و با زوار مسیحی بد رفتاری می‌شد مورد توجه قرار گرفت. اصلی‌ترین راه حل مسیحیان برای نجات از این بلیه، جنگ و اشغال سرزمین ذکر شده بود. حال آنکه در عمل دلایل غیر مذهبی و غیر دینی و اقتصادی و سیاسی بر دلایل دینی مرجح گردیدند. اختلاف میان دو حوزه قدرت مسیحی، پاپ رم و پاپ بیزانس در رقابت آنها برای کسب قدرت شرعی در حوزه‌های ذکر شده با رقابت میان فنودال‌ها و پادشاهان و شوالیه‌ها و پاپ‌ها و نیز وضعیت بد اقتصادی اروپائیان درین نوشته مورد ارزیابی و توجه قرار گرفته است. شروع جنگ، اقدامات، فتح‌ها و شکست‌ها و نتایجی که از آن حاصل گردید به طور مشروح، با تحلیل محتوایی و مراجعه به منابع و مآخذ به شرح و تفسیر گذاشته شده. اصلی‌ترین بازتاب و نتایج و نتایج فرعی نیز در پایان به نگارش درآمده اند.

۲-۱ اهداف تحقیق:

۱. بررسی نقش بیزانس در جنگ‌های صلیبی و بررسی میزان شدت و ضعف این جنگ‌ها با تأکید

بر نقش بیزانس

۲. بررسی دلایل شکل‌گیری جنگ‌های صلیبی و نتایج حاصل از آن

۳-۱ پرسش‌های اصلی:

۱. نقش بیزانس در جنگ‌های صلیبی از آغاز تا سقوط چگونه تحلیل و ارزیابی میشود؟
۲. اصلی‌ترین دلایل شروع جنگ‌های صلیبی چه بودند؟
۳. در جنگ‌های صلیبی اروپائیان مسیحی چقدر به اهداف خود دست یافتند؟
۴. نتایج جنگ‌های صلیبی برای آغازگران جنگ موثر بود یا اینکه ناخواسته به این نتایج تن دادند؟
۵. جنگ بین غرب و شرق بر سر چه مسائلی بوده است؟
۶. دلایل دینی و مذهبی برای شروع حمله‌ها چه نقشی داشته‌اند؟
۷. اصلی‌ترین دلایل شروع جنگ دینی و مقدس بودند یا مبتنی بر دلایل دیگری بوده‌اند؟
۸. تسلط مسلمانان بر بیت المقدس اصلی‌ترین دلیل مسیحیان بوده است؟
۹. جنگ‌های صلیبی چه نتایجی به بار آوردند؟

۴-۱ پرسش‌های فرعی:

۱. توجه به مزار حضرت مسیح و وجود مزار ایشان در محدوده حکومت و زندگی مسلمانان چه تأثیری بر آغاز جنگ داشته است؟
۲. بد رفتاری مسلمانان با زوار مسیحی يك واقعیت تاریخی است یا اینکه بهانه‌ای بوده است برای جنگ؟
۳. دلایل اقتصادی و رقابت‌های سیاسی و مذهبی در اروپا از دلایل اصلی آغاز جنگ بوده یا دلایل فرعی آن؟

۵-۱ فرضیه‌های پژوهش:

امپراطوری بیزانس نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری و جهت‌گیری جنگ‌های صلیبی به عهده داشته است و در جهت رقابت با غرب و کلیسای کاتولیک به جنگ‌های صلیبی دامن زده است و در نهایت بیشترین لطمات در جنگ‌های صلیبی بر پیکر امپراطوری بیزانس وارد گردید.

نزدیک به دویست سال جنگ بین مسلمانان با مسیحیان در فلسطین و نواحی آسیای صغیر و شام رخ داده است.

جنگ‌های صلیبی نتیجه رقابت‌های مذهبی و اقتصادی و سیاسی در اروپا بوده است. وجود مزار شریف حضرت عیسی مسیح در بیت المقدس بهانه‌ای برای پوشاندن حقایق دیگر در بین مراکز قدرت اروپائیان بوده است. هدف‌هایی را که برای آن مردم بسیج شدند و به جنگ‌های صلیبی فرستاده شدند، هرگز جامه عمل نپوشانید. نتایج جنگ‌های صلیبی بدون اینکه کلیسای رم و بیزانس و فئودال‌ها درباره‌اش اندیشیده باشند، سبب تحول در جهان غرب و سپس شرق مسلمان گردید.

۱-۶ پیشینه تحقیق:

در باب جنگ‌های صلیبی کتاب‌هایی همچون اثر راسینمان و یا آثار کاسمینسکی و محمد رشاد و دیگران وجود دارد اما به صورت تخصصی کسی بر نقش بیزانس در جنگ‌های صلیبی نپرداخته است.

۱-۷ نقد منابع پژوهش:

عظامك علاء الدين بن بهاء الدين محمد بن شمس الدين محمد جوینی، تاریخ جهان گشای جوینی، نوشته سال ۶۵۸، به سعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی: این کتاب شامل سه قسمت اصلی است که مربوط به تاریخ مغول‌ها و ایلخانان اولیه، خوارزمشاهیان، اسماعیلیان و خلفای فاطمی مصر می‌باشد. دارای نثری مغلق و پیچیده است. اطلاعات اندکی در مورد جنگ‌های صلیبی به دست داده و فاطمیان مصر را تقریباً معرفی کرده است. از این کتاب در بخش‌های مربوط به فاطمیان و ترکان مسلمان استفاده شده است.

جمال الدين ابوالقاسم عبدالله بن علي بن محمد کاشانی مورخ حاسب، زبده التواریخ، بخش فاطمیان، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶: در کتاب خلفای فاطمی را بخشی از خلفای علوی به حساب آورده و با نثری پیچیده به ذکر اسامی پرداخته که کمتر مربوط به اروپا و جنگ‌های صلیبی می‌شود. با این حال در قسمت‌هایی که مربوط به شخصیت فاطمیان می‌گردید، در کنار سایر کتاب‌ها از آن استفاده شده است.

ابن بی بی، اخبار سلاجقه روم یا مسامره الاخبار و مسایره الاخیار، به کوشش محمد جواد مشکور، تهران، کتابفروشی تهران، ۱۳۵۰: این کتاب شرح کاملی از وقایع سلطنت پادشاهان سلجوقی روم است. در ضمن آن به جنگ های صلیبی و سلاجقه شام و سایر امرا پرداخته شده. نثر آن مغلق است. بسیار از پادشاهان سلجوقی جانبداری شده و مسائل مربوط به آنها پر و بال داده شده است.

قرْغَلِي (المعروف بسبط ابن الجوزي)، أبي المظفر شمس الدين يوسف بن الأمير حسام الدين، مرآة الزمان، پژوهش و تحقیق: جنان جلیل محمد الهموندي، لدار الوطنية، بغداد، ۱۹۹۰ م: کتاب «مرآة الزمان فی تاریخ الأعیان» توسط شمس الدین ابو المظفر یوسف بن قزأوغلی سبط ابن جوزی (۵۸۱-۶۵۴ق) نوشته شده است و از مهم ترین منابع تاریخ اسلام، سیره نبوی، رجال و حدیث برای اهل سنت به شمار می رود، به طوری که بسیاری از مورخان متأخر مثل ابن کثیر، ذهبی، و ابن حجر عسقلانی بهره های فراوانی از آن برده و در ترجمه و شرح حال نویسنده کتاب به نیکی از وی یاد کرده اند و در توصیف کتابش گفته اند که در بیست مجلد بوده و از بهترین و زیباترین کتابهای تاریخی است به طوری که نسبت به کتاب المنتظم نیز برتر و بهتر است.

نویسنده کتاب علی رغم اینکه از حنابله خشویه بود اما نسبت به شیعیان و ائمه بزرگوار شیعه (علیه السلام) دشمنی نداشت بلکه کتابی درباره دوازده امام شیعه نوشته است که با نام «تذکره الخواص» یا «تذکره خواص الأمة بذکر خصائص الأمة» شهرت دارد. عده ای از مورخان متعصب اهل سنت مثل ذهبی که نوشتن مناقب و فضائل اهل بیت پیغمبر اکرم (علیه السلام) را بر نمی تابد، سبط ابن جوزی را به دلیل نوشتن این کتاب متهم به تشیع کرده و پس از تمجید و توصیف فراوان درباره وی گفته است: اما (متأسفانه) در نهایت رافضی (یعنی شیعه) گشت.

به هر حال کتاب «مرآة الزمان» حائز اهمیت بوده و مورد توجه و استفادۀ علمای اهل سنت و همچنین دانشمندان شیعه قرار گرفته است. یکی از مهمترین مسائلی که در کتاب سبط ابن جوزی بر خلاف آثار متعصبان اهل سنت آمده واقعه غدیر است.

از میان مورخان متأخر فقط همین ذهبی است که مطالب سبط ابن جوزی در «مرآة الزمان» را نقل و رد کرده و البته برای نقد و ابطال مطالبش هیچ دلیل و مستندی ارائه نکرده و با تعبیری مثل «سخنش گزاف و بیهوده است» در صدد مخالفت بر آمده است.

سبط ابن جوزی این کتاب را به حق «مرآة الزمان» نامیده و هر مطلبی را که از ابتدای تاریخ تا سال وفات خودش (سال ۷۵۴ قمری) به طور مستند در دست داشته در آن منعکس کرده است. نویسنده

کتاب از غالب منابع معتبر قبل از خودش به ویژه کتاب جدش (المنتظم) بهره برده است. شیخ قطب الدین یونینی دو کتاب مربوط به کتاب «مرآة الزمان» نوشته که مورد توجه متأخرین واقع شده است یکی «مختصر مرآة الزمان» و دیگری «ذیل مرآة الزمان».

دورانت، ویل، تاریخ تمدن، عصر ایمان، ترجمه ابوالقاسم طاهری، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷: این کتاب که تاریخ عمومی همه عالم است، فصل کوچکی را به جنگ‌های صلیبی اختصاص داده که از همه بخش‌های آن استفاده شده است. چاپ قدیم و جدید کتاب از نظر تعداد جلدها متفاوت اما از نظر مطالب یکسان است. بررسی ویل دورانت از حوادث تاریخی تا حدی سطحی بوده و فاقد تحلیل محتوایی عمیق می باشد اما از نظر اینکه به منابع عربی مخصوصاً به نوشته ها و خاطرات افرادی که در جنگ ها حضور داشته اند دارای ارزش فوق العاده می باشد.

۸-۱ نقد مآخذ پژوهش:

عزیز احمد، تاریخ سیسیل در دوره اسلامی، ترجمه نقی لطفی و محمد جعفر یاحقی، تهران، مرکز انتشارات فرهنگی، ۱۳۶۲: این کتاب به تاریخ سیسیل و فتح آن توسط مسلمانان و مرادها مسیحیان با مسلمانان و ارتباط فرهنگی و علمی آنان با مسلمانان اسپانیا و شمال آفریقا، به ویژه مصر اشاره کرده است. تاریخ نظر ایام که در کتاب توجه شده مربوط به قبل از جنگ های صلیبی است و اشارات بسیار کمی در مورد جنگ های صلیبی به دست داده است، اما به لحاظ تأثیر فرهنگ اسلامی در سیسیل که منجر به جهت گیری نهایی پادشاه آن سامان یعنی عدم همراهی با پاپ مورد اهمیت می باشد.

محمد ابراهیم آیتی، آندلس یا تاریخ حکومت مسلمین در اروپا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶: این کتاب چهار مرتبه تجدید چاپ شده. چاپ چهارم کتاب مورد استفاده قرار گرفته است. به جنگ های صلیبی اشاره ندارد. فقط در شناساندن دولت های مسلمان در همه مناطق، به ویژه اسپانیا، آندلس، غرناطه، شمال آفریقا و سایر مناطق کتاب ارزشمندی است.

دکتر سهیل زکار، الموسوعه الشامله فی تاریخ الحروب الصلیبیه، دمشق، انتشارات دارالفکر، ۱۹۹۷م/ ۱۴۱۶قمری: این کتاب به زبان عربی نوشته شده و در حدود پنجاه جلد است. در این کتاب که به زبان ساده عربی نوشته شده، اطلاعات ارزنده ای در مورد وقایع جنگ و فرماندهان و حمله ها و

شهرها و اشعاري که در مورد آنها سروده شده وجود دارد. کتاب بیشتر بر مبنای فکری يك مسلمان آزاده که طرفداري از مسلمانان می کند نوشته شده اما شامل اطلاعات ارزنده ای در مورد جنگ ها، وحشی گری ها و اقدامات پادشاهان و مهاجمان است که از آنها استفاده شده است.

دکتر مارتینو ماریو مورینو، المسلمون في صقلیه، بیروت، منشورات الجامعه اللبنانيه، ۱۹۶۸: به زبان عربی. کتابی است بسیار مختصر در مورد مطالب فرهنگ، علما، دانشمندان مسلمان در صقلیه و به مباحث مربوط به جنگ های صلیبی اشارات اندکی دارد که در حد لازم از آن استفاده به عمل آمده است.

جمال الدین محمد بن جاسم بن واصل، تاریخ ایوبیان، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳: این کتاب که ترجمه شده مربوط به ایوبیان است. مطالب مربوط به جنگ های صلیبی مشابهت زیادی با کتاب هایی که به زبان فارسی نوشته شده دارد. با این حال هر کجا که مطلبی در مورد جنگ ها و نتایج آن بود، مورد استفاده قرار گرفت. جلد های دوم و سوم بیشتر مورد استفاده بوده است.

ابن العبري غریغور یونس، ابوالفرج اهرن، تاریخ مختصر الدول، ترجمه محمد علی تاج پور و حجت الله ریاضی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۳: این کتاب اطلاعات ارزنده ای هر چند مختصر در مورد مسلمانان ترك، بویژه سلجوقیان بزرگ به دست داده است. در مورد سلاجقه روم، اطلاعات مختصری دارد که افزون بر مطالب سایر کتاب ها نبود. اما بخش مربوط به سلاجقه از این کتاب استفاده شده است.

استانلی لین پول، طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳: این کتاب در بر گیرنده نام سلسله های اسلامی و تاریخ جلوس و وفات سلاطین و جداول تاریخی و نسب های آنان می باشد. ضمن این که در ابتدای هر سلسله مقدمه ای تاریخی راجع به آن سلسله نوشته شده است.

این کتاب متشکل از چهارده قسمت می باشد و محدوده جغرافیایی مورد نظر مولف پس از ذکر خلفای راشدین، اموی و عباسی، از اسپانیا آغاز و در ادامه از مغرب الاقصی گرفته و به سمت مشرق

پیش رفته و با ذکر سلسله های اسلامی هندوستان و افغانستان کتاب را خاتمه داده است. از این رو این حوزه ها عبارتند از: اسپانیا، آفریقای شمالی، مصر و شام، یمن، شام و الجزیره، ایران و ماورالنهر، سلاجقه، اتابکان، جانشینان سلاجقه در مغرب، ایران، ماورالنهر، هندوستان و افغانستان.

این کتاب یکی از مشهورترین تالیفات اروپاییان درباره تاریخ ممالک اسلامی است که به روسی و ترکی نیز ترجمه شده. کتاب از یک سو منبع قابل توجهی درباره تاریخ اسلام و از سوی دیگر منبع ارزشمندی درباره تاریخ ایران از قرن سوم تا پنجم و همچنین از قرن هشتم تا قرن سیزدهم می باشد.

درباره مولف: استانی ادوارد لین پول، مورخ، باستان شناس و مستشرق شهیر انگلیسی می باشد. او تحصیل کرده دانشگاه آکسفورد و سالها در بخش سکه شناسی موزه بریتانیا شاغل و چندین سال نیز در قاهره مشغول تحقیقات باستان شناسی بود. او در فرهنگ و تاریخ اسلام، خصوصاً سده های نخستین شکل گیری امپراطوری اسلامی، خبره و بیش از پنجاه جلد کتاب و رساله درباره تاریخ و مسکوکات اسلام تالیف کرده است. از جمله آثار وی: فهرست سکه های شرقی و هندی در موزه بریتانیا (۱۴ جلد)، مورها در اسپانیا، مملکت عثمانی، تاریخ امپراطوری مغول در هندوستان، تاریخ مصر قرون وسطایی، هند قرون وسطایی.

فهرست های این کتاب که همراه با معرفی کلی سلسله ها و حکومت های اسلامی و ترکی و عربی است، از نمونه های ارزشمند است اما فاقد توضیحات می باشد.

حسینعلی ممتحن، کلیات تاریخ عمومی، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۵۱: این کتاب که منشأ

نگارش سایر کتاب ها در مورد جنگ های صلیبی قرار گرفته است دارای ارزش بسیار می باشد اما وقایع در آن فقط شرح داده شده اند و تحلیل و نقد تاریخی کمتر صورت گرفته. از این کتاب در قسمت های مختلف رساله استفاده شده زیرا مشتمل است بر منابعی که دارای ارزش بسیار بوده است. از نظر شمول منابع مورد استفاده و جمع آوری تقسیم بندی شده و نظم اطلاعات کتاب مذکور دارای اهمیت بوده است.

ش. دولاندن، تاریخ جهانی، ترجمه احمد بهمنش، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۸: این کتاب پر

حجم در دو مجلد چاپ شده، حوادث مربوط است به جهان غرب و شرق و آسیا و آفریقا. با توجه به مباحث فرهنگی، علمی و سایر مباحث مربوط به تاریخ و تاریخ تمدن. در مورد جنگ های صلیبی به اختصار نوشته شده دارای عقاید و اعتقاداتی است در زمینه نتایج جنگ های صلیبی که اغلب قابل نقد و